

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Поховальний обряд Маріупольського могильника

© Н. С. Котова

На підставі стратиграфічних спостережень М. О. Макаренка пропонується періодизація Маріупольського могильника.

1930 р. М. О. Макаренко досліджував Маріупольський могильник, що дав назву маріупольській культурно-історичній області, виділеній у степовій та лісостеповій зонах Східної Європи. Аналіз поховального обряду в цій області дає підставу вважати могильник еталонним, а отже, потребує чіткого уявлення про розвиток поховального обряду на пам'ятці, що створювалася протягом тривалого періоду¹.

За стратиграфією, інвентарем та положенням кістяків М. О. Макаренко виділив дві різночасові групи поховань: основну (ранню), яка налічує 119 поховань, і пізню, до якої увійшли поховання 21, 24, трупопалання, а також поховання з мідними браслетами. Більшість кістяків трапилася на забарвленій у червоний колір смугі довжиною 28 м, що чітко вирізнялася на фоні світло-жовтої глини. Ширина смуги з урахуванням виступів, де знаходились голови або ноги найбільших небіжчиків, в середньому становила 2 м. За глибиною залягання М. О. Макаренко виділив 4 яруси поховань, розділених тонкими прошарками ґрунту. Поховані лежали випростаними на спині, головою на захід або схід з деякими відхиленнями. Кісті злегка зігнутих рук у більшості випадків були складені на тазі. Голова й ноги підняті на 10—15 см вище по відношенню до тазу, що надавало кістяку злегка вигнутого вигляду. Багато поховань пофарбовано вохрою. На думку М. О. Макаренка, могильник створювався шляхом пізніших підзахоронень в окремих ямах, поряд з ранніми, помітними завдяки забарвленому ґрунту².

На початку 50-х років до аналізу Маріупольського могильника вдався О. Д. Столяр, виклавши результати в кандидатській дисертації «Маріупольський могильник як історичне джерело», а також у статті з аналогічною назвою. Дослідник виділив три складові частини могильника — північну, центральну та південну, — взявши за підставу злами контурів забарвленої лінії й групування померлих у скупчення³. Відсутність ям, незайманість частини кістяків, їх увігнутий профіль навели вченого на сумнів щодо твердження про різночасове утворення некрополя з індивідуальних могил (як вважав М. О. Макаренко). О. Д. Столяр висловив припущення, що в основі некрополя була траншея, порожнина якої послідовно заповнювалася похованнями, причому наступні клалися на попередні⁴. Він вважав, що тут мав місце лише не-

¹ Макаренко М. О. Маріупольський могильник. — К., 1933. — 148 с.

² Там же. — С. 13, 14.

³ Столяр А. Д. Маріупольський могильник как исторический источник // СА. — 1955. — XXIII. — С. 17.

⁴ Там же. — С. 24.

великий зсув кістяків убік в горизонтальній площині для зручності пізніших захоронень. Прошарки між похованнями, розташованими вище і нижче, їх порядковість, добра збереженість і незмішаність плям заповнення різного кольору і складу, на його думку, свідчать про те, що дефектність значної частини поховань Маріупольського могильника не можна віднести на рахунок перерізання одних поховань іншими. О. Д. Столяр назвав лише два винятки перерізання: скорченим похованням 24 витягнутого 98 і зруйнування похованням 74, що вміщувало інвентар пізнішого часу, попередніх кістяків (69—72). Вказані моменти підтверджували основні стратиграфічні критерії абсолютної глибини поховання і його відносного положення серед суміжних з ним могил⁵.

За допомогою кореляційно-стратиграфічних таблиць О. Д. Столяр встановив еволюційно-хронологічні лінії розвитку предметів поховального інвентаря. Виходячи з твердження, що набір речей у послідовно здійснених похованнях закономірно відбиває еволюційну лінію розвитку інвентаря, він згрупував поховання в культурно-хронологічні комплекси. В основу методики дослідник поклав такі принципи: основною хронологічною ознакою стала вже визначена ним послідовність категорій інвентаря, всередині них — чергування типів і форм; стратиграфічне положення яруса у певній частині могильника; спостереження за матеріалом виробів; якісний і кількісний розвиток поховального інвентаря⁶. В результаті було виділено 7 культурно-хронологічних етапів, кожен з яких відбиває, із значним запізненням і нерівномірно, етап побутування культури.

Незважаючи на чітку картину розвитку Маріупольського могильника, подану в дисертації О. Д. Столяра, з нею важко погодитись. Передусім її заперечують спостереження М. О. Макаренка, зроблені під час розкопок. І хоч у ряді випадків О. Д. Столяр його цитує, все ж відкидає можливість такого простого пояснення розвитку цієї складної пам'ятки⁷. З метою реконструкції розвитку поховального обряду за щоденником М. О. Макаренка нами проведено аналіз основної частини могильника. За головний стратиграфічний і хронологічний критерій взято послідовне здійснення поховань, тоді як О. Д. Столяр використовує для цього глибину поховань і характеристику інвентаря.

Аналіз могильника ускладнюють ряд недоліків публікації матеріалів М. О. Макаренка. Частина щоденникових записів опублікована не зовсім повно, з помилками, у тому числі — загальний план могильника, на якому довільне розташування частини поховань суперечить їх описові. Якщо О. Д. Столяр вважав *найдостовірнішим для аналізу* могильника загальний план, то ряд фактів свідчить на користь записів у щоденнику. Розглянемо деякі з них. На плані поховання 22 розташоване під 8, хоч у щоденнику воно вказане поруч із 46, з іншого боку до нього прилягає поховання 23, яке на плані розміщене значно південніше. Поховання 99 і 100 за планом розташовані у центрі, хоч повинні бути на півдні, поряд з 98. Кістяки поховань 90—96 нанесено на план у північній частині могильника, проте у щоденнику є кілька вказівок щодо їх розташування у певному місці центральної частини, між кістяками 87 і 39, над кістяком 97⁸. Ми довірилися записам щоденника й у випадку з похованням 122, про яке вказано, що воно прилягає до 112-го і лежить під скупченням кісток 118—121. На плані ж скупчення кісток і поховання 122 містяться на значній відстані одне від одного й від кістяка 112, причому в тексті немає вказівок на таке їх розташування⁹. На рис. 1 пропонується схематичний розріз могильника із змінами в планіграфії поховань, реконструйований за щоденником М. О. Макаренка.

⁵ Там же.— С. 24, 25.

⁶ Там же.— С. 25—29.

⁷ Там же.— С. 23.

⁸ Макаренко М. О. Вказ. праця.— С. 70, 71, 103—105.

⁹ Там же.— С. 110.

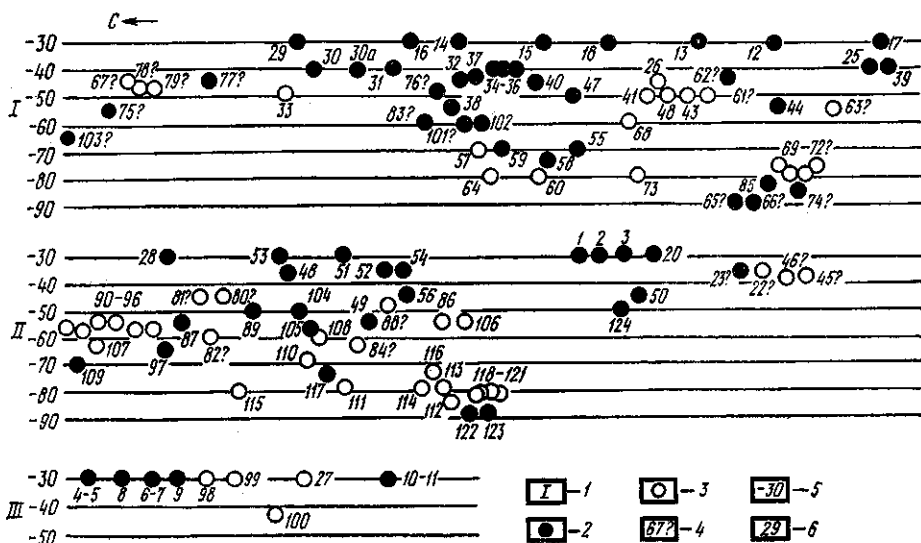

Рис. 1. Схематичний розріз Маріупольського могильника: I — північний, II — центральний, III — південний. Умовні знаки: 1 — ділянки могильника, 2 — пофарбовані поховання, 3 — непофарбовані поховання, 4 — поховання, глибина яких визначена приблизно, 5 — глибина поховань від умовного рівня, використаного М. О. Макаренком, 6 — номер поховання.

Згідно щоденника могильник вміщував 119 витягнутих поховань, 4 з яких були парними (50, 75, 85, 109). Це були поховання дорослих з дітьми, позначалися вони одним номером. До загальної кількості похованих слід також віднести залишки трупоспалення поблизу поховання 50 і кістки зруйнованих кістяків поблизу поховань 12, 17, 37, 56, 59, 86. Тазові кістки, знайдені між похованнями 8 і 6—7, а також череп і ліктьова кістка на кістяку 6—7, ймовірно, належать до поховання 9, від якого збереглися лише ліктьова та променева кістки. В цілому головна частина могильника вміщувала приблизно 130 трупопкладень і трупоспалення. З них 11 поховань були дитячими, 37 не супроводжувалися інвентарем.

Крім зазначених зруйнованих кістяків можна навести цілий ряд прикладів порушення ранніх поховань пізнішими: 37-е зруйноване 32-м, 90—96-е — порушене 97-м, 80—81—87-м, 69—72—74-м і т. д. Цікаво, що випадки руйнування верхніми кістяками нижчих трапляються рідко (116-е зруйнувало 113-е, 53-е зруйнувало 48-е) або сусідніми (32-е порушило 37-е). У більшості ж випадків спостерігається закономірність, встановлена М. О. Макаренком, про руйнування ранніх поховань наступними, коли ранні кістяки згрібалися вбік або викидалися, і тоді пізніших небіжчиків ховали нижче¹⁰. При розгляді випадків руйнування кістяків помітне переважання серед порушених незабарвлених кістяків (90—96, 80—81, 26, 41 і т. д.). Тільки в одному випадку незабарвлений кістяк 116 порушив кістяк 113, що лежав нижче, і в заповненні якого були шматочки вохри. Усі зрушення незабарвлених скелетів пов'язані з похованнями забарвлених. Більшість зруйнованих поховань залягає на глибині 40—60 см від умовного рівня, введеного М. О. Макаренком, або 11—130 см від зовнішньої поверхні. На цьому ж рівні розташовано й кілька незайманих незабарвлених кістяків (82, 86, 106 та інші). У свою чергу незаймані кістяки лежали поверх незабарвлених на глибині 70—95 см від умовного рівня. Останні збереглися найкраще. Впущені поряд з ними забарвлені кістяки або не досягали їх, або були виявлені з боку. При цьому часто порушувалися лише верхні незабарвлені поховання (57, 64 незабарвлені — 59 забарвлене, 58 забарвлене — 60 незабарвлене та ін.).

¹⁰ Там же. — С. 11.

Табл. 1. Розподіл поховань Маріупольського могильника за хронологічними групами *

Хронологічна група	Кількість поховань	Перелік поховань	Поховання віднесені умовно
I	20	57, 60, 64, 69—73, 107, 110—114, 116, 118—121	115
II	31	22, 26, 27, 33, 41—43, 45, 46, 62, 63, 78—82, 90—96, 99, 100, 106	67, 88, 98
III	15	55, 58, 59, 65, 66, 74, 85, 85а, 97, 103, 109, 109а, 117, 122, 123	
IV	14	38, 44, 49, 75, 75а, 83, 87, 89, 101, 102, 104, 105, 124, трупоспалення	
V	23	9, 23, 25, 30, 30а, 31, 32, 34—37, 39, 40, 47, 48, 50, 50а, 52, 54, 56, 61, 76, 77, 89	
VI	19	1—3, 4—5, 6—7, 8, 10, 11, 12—18, 20, 28, 29, 51, 53	
Невизначені поховання		12а, 17а, 19, 37а, 49, 59а, 84, 86а, 108	

* Поховання з буквою «а» і поховання 19 у колонці «невизначені поховання» — зруйновані кістяки.

Слід зазначити, що М. О. Макаренко не згадує випадків порушення ранніх забарвлених кістяків пізніми забарвленими при похованні їх на більшій глибині. Якщо порушення й були, вони викликані або сусіднім похованням на тій самій глибині, або верхнім — при копанні ями (наприклад, 37 і 32, 53 і 48).

Отже, всі наведені факти не дають підстав для того, щоб погодитися із реконструкцією процесу створення могильника, запропонованою О. Д. Столяром. У могильнику повністю зруйновані 24% кістяків. Фактично всі порушення пов'язані з глибшими наступними похованнями, що не відповідає припущенню О. Д. Столяра про послідовне заповнення траншеї. Увігнутий профіль кістяків також не може бути доказом існування траншеї, оскільки схожі поховання відомі з ряду могильників Надпоріжжя, де вони здійснювалися в індивідуальних ямах, що мали заглиблення посередині (могильники Чаплинський, Нікольський, на ст. Собачки). У багатьох могильниках Надпоріжжя, як і у Маріупольському, не простежені сліди ям. Що ж до рівних меж забарвленої лінії, то вони характерні для північної і центральної частин пам'ятки і є результатом численних поховань, розташованих у ряд. У південній нерівній частині через незначну кількість забарвлених поховань ці межі не вирівняні. Наведені факти схиляють до висновку про правомірність припущень М. О. Макаренка, що Маріупольський могильник утворений послідовними похованнями в окремих ямах¹¹.

Аналіз послідовності поховань на всій площі могильника довів, що найранішими є незабарвлені поховання на глибині 90—70 см від умовного рівня. Їх перекривають також незабарвлені кістяки на глибині 40—60 см: небіжчиків, яким вони належали, очевидно, ховали намагаючись не порушити попередні. Наступний етап розвитку поховального обряду пов'язаний з появою забарвлених кістяків, знову похованих досить глибоко (90—65 см). При цьому руйнувалися верхні, а інколи й нижні, незабарвлені поховання. Потім починався, простежений О. Д. Столяром процес поступового скупчення поховань, коли наступні розміщувалися безпосередньо над або поруч з попередніми, не перерізуючи і не порушуючи їх.

Визначена закономірність скупчення поховань простежується на всій площі могильника, що дозволяє визнати синхронними поховання в межах таких груп: I — глибокі незабарвлені поховання; II — верхній ярус незабарвлених поховань; III — найглибші забарвлені поховання; IV — проміжні між ними і 1—2 ярусом (за М. О. Макаренко і О. Д. Столяром); V — забарвлені поховання 2-го ярусу; VI — забарвлені поховання 1-го ярусу. Зупинимося детальніше на кожній з наведених груп (табл. 1).

¹¹ Там же.— С. 11.

Незабарвлені поховання I групи є найранішими. Вони лежать у шарі жовтої глини на глибині 70—90 см. До них належало поховання 113 з окремими шматочками вохри у заповненні, перекрите незабарвленим кістяком 116. Перша група об'єднує 20 поховань і одне (115) віднесено до неї як ймовірне. Із 20 кістяків певною мірою були зруйновані 11, один зітлів. Усі скелети, за винятком 122, мали стандартне, витягнуте на спині, положення, трохи зігнуті руки і кисті, покладені на таз. Кістяк поховання 112 у середній частині був зігнутий на південь, руки витягнуті вздовж. Орієнтування визначено у 10 скелетів: 8 з них були орієнтовані на захід, 2—на схід. Лише 6 поховань супроводжувалися небагатим інвентарем: залишки необроблених черепашок *unio*, зуби оленя, кістяне кругле та ромбічне намисто (рис. 2, 21,

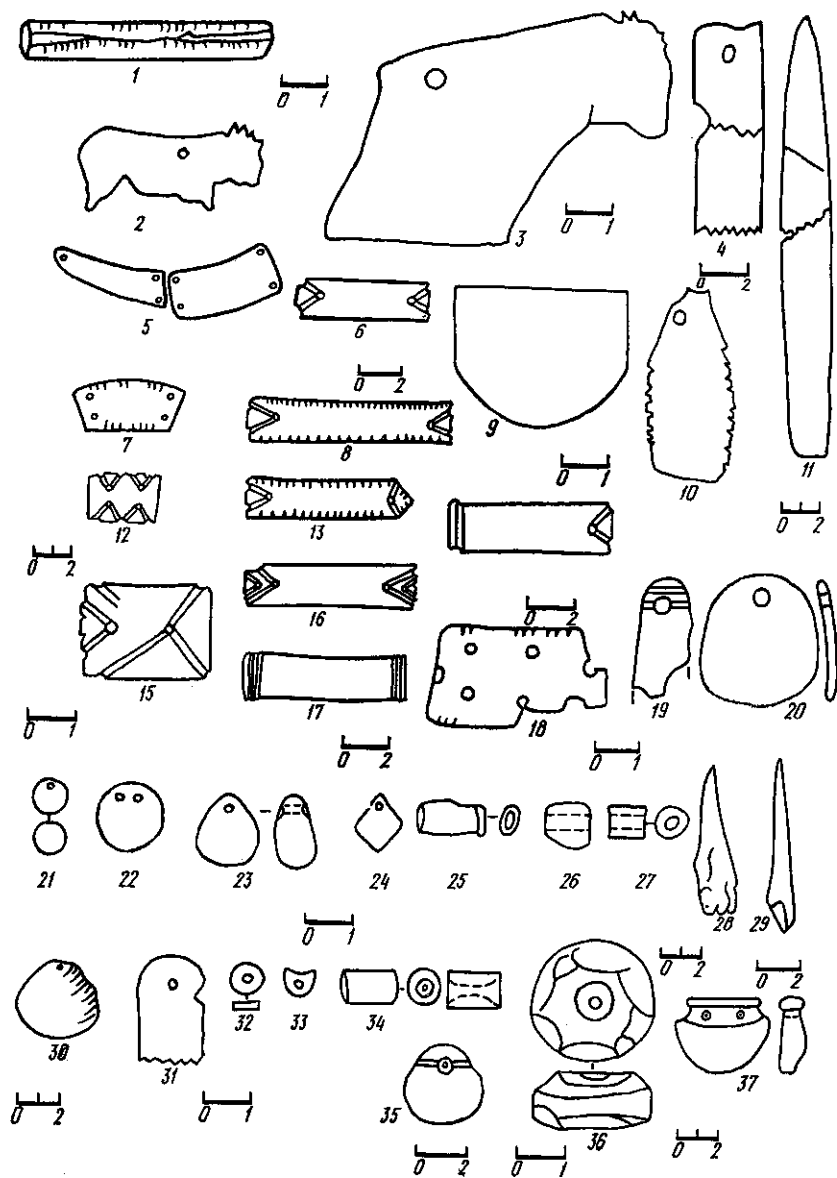

Рис. 2. Інвентар Маріупольського могильника: 1—4, 9—11, 20—29 — кістка; 5—8, 12—19 — ікла кабана; 30—33 — перламутр; 34—37 — камінь (1, 3 — п. 8; 2, 23 — п. 101; 4 — п. 16; 5, 27, 34 — п. 30а; 6 — п. 77; 7 — п. 20; 8, 13, 17, 19, 33 — п. 55; 9 — п. 50; 10 — п. 34—36; 11 — п. 83; 12 — п. 43; 14, 20 — п. 84; 15 — п. 25; 16 — п. 61; 18 — п. 100; 21 — п. 56; 22 — п. 74; 24 — п. 64; 25 — п. 45; 26 — п. 46; 28 — п. 12; 29 — п. 82; 30, 35 — п. 90—96; 31, 35 — п. 90; 32 — п. 103; 37 — п. 109.

Табл. 2. Розподіл інвентаря в похованнях Маріупольського могильника

Предмети інвентаря	Хронологічні групи					
	I	II	III	IV	V	VI
Зуби: оленя	3/50	1/5	5/33	2/18	—	—
вовка (собаки)	—	2/11	—	—	—	2/13
лисиці	—	1/5	—	1/9	1/6	—
борсука	—	2/11	—	1/9	1/6	—
бобра	—	—	—	1/9	—	—
невизначеної тварини	—	—	—	—	1/6	—
вирізуба	—	—	2/17	1/9	—	1/6
Необроблена черепашка <i>in situ</i>	2/33	4/21	2/17	—	1/6	3/19
Морська черепашка з отвором	—	3/16	—	2/18	1/6	3/19
Перламутрові намистини:						
кружки	—	6/32	7/50	9/82	8/47	7/44
у формі півмісяця	—	—	2/17	3/27	2/12	2/13
Кістяні намистини: круглі	1/16	7/37	6/50	6/55	6/35	6/38
грушоподібні	—	—	—	1/9	—	—
ромбічні	1/6	—	—	—	—	—
циліндричні	—	1/5	—	1/9	2/12	2/13
Ікло вепря з отворами	1/16	2/11	2/17	2/18	4/24	1/6
Пластинки:						
типу <i>Б</i> неорнаментована	1/6	5/26	2/17	3/27	4/24	5/31
типу <i>Б</i> орнаментована	—	—	1/8	—	—	2/13
типу <i>А—Б</i> неорнаментована	—	1/5	—	1/9	—	—
типу <i>А</i> неорнаментована	—	1/5	1/8	3/27	6/35	4/25
типу <i>А</i> орнаментована	—	—	2/17	5/45	4/24	4/25
типу <i>А—Г</i> неорнаментована	—	—	1/8	—	1/6	—
типу <i>Г</i> неорнаментована	—	—	1/8	—	1/6	2/13
Уламок гешира	—	—	—	—	—	1/6
Геширові намистини:						
циліндричні	—	—	—	—	2/12	3/19
пласкі	—	1/5	—	—	—	—
Підвіски:						
кам'яна	—	1/5	1/8	1/9	—	—
перламутрова	—	—	—	1/9	—	—
Кістяна підвіска-пластина	—	—	1/8	2/18	3/18	4/25
Кістяне вістря	—	2/11	1/8	22/18	—	9/13
Прикраса з ікла вепря	—	1/5	1/8	—	—	—
Кістяні дудочки	—	—	—	—	—	1/6
Кістяні фігурки	—	—	—	1/9	—	1/6
Булава	—	—	—	—	1/6	1/6

22, 24), ікла кабана з отворами, пластина з ікла кабана типу *Б** (рис. 2, 5), уламки ретушованих і неретушованих крем'яних пластин (табл. 2).

До II хронологічної групи належить 31 незабарвлене поховання на глибині 40—60 см від умовного рівня, які перекривали поховання I групи. З них зруйновано 18, зітліло 3. Погана збереженість не дала змоги встановити переважне положення рук, можна зазначити лише, що воно урізноманітнілось. Кістяки 79 і 106 вигнуті так, як поховання 112. Орієнтування визначене у 18, 3 з них орієнтовані головою на схід, решта — на захід. У порівнянні з I групою кількість безінвентарних поховань зменшилась удвічі. Інвентарем супроводжувались 19 поховань. Його набір доповнено зубами борсука, вовка або собаки, лисиці (?), морськими черепашками з отворами (рис. 2, 30), перламутровими намистинами у вигляді кружалець (рис. 2, 32), циліндричними та фігурними кістяними намистинами (рис. 2, 25—27), плоскими намистинами з геширу, кістяними вістрями (рис. 2, 28, 29), неорнаментованими пластинами з іклів кабана типу *А—Б* (рис. 2, 12) і *А* (рис. 2, 6), прикрасою з ікла кабана і підвіскою із чорного каменю (рис. 2, 36) (табл. 2).

III хронологічна група складається з 15 забарвлених поховань на глибині 65—90 см від умовного рівня. В процесі їх поховання зруйну-

* У праці використано типологію пластин з ікла кабана, запропоновану О. Д. Столяром.

вались кістяки II, а іноді й I груп. Більшість кістяків досить добре збереглася. Кисті рук у 7-ми покладено на таз, у похованні 109 дорослий лівою рукою обіймає дитину, у двох кістяків одна зігнута рука лежала на тулубі, кисть другої — на тазі, лівиця одного витягнута вздовж тіла, кисть правіці лежала на тазі. Різняться своїм положенням кістяки 55 (сидячий) і 74-й, верхня частина останнього схилена на лівий бік. Західне орієнтування мали 7 поховань, східне — 8. Інвентарем супроводжувались 12 поховань, він помітно урізноманітнюється. З'явилися перламутрові намистини із вирізаним сегментом (рис. 2, 23), кістяна грушоподібна намистина (рис. 2, 23), пластина з ікла кабана типу Г (рис. 2, 17) і А—Г, орнаментовані пластини типу А і Б (рис. 2, 7, 8, 13), кам'яні підвіски (рис. 2, 37), кістяні пластини-підвіски (рис. 2, 20). У заповненні двох поховань знайдено зуби риби.

IV хронологічна група включає 13 забарвлених кістяків і одне трупоспалення. Вони поховані пізніше, ніж глибокі забарвлені кістяки, але раніше від кістяків 2-го ярусу (за М. О. Макаренком), тобто на глибині 45—65 см. Трупоспалення поблизу поховання 50 віднесено до цієї групи, оскільки у глиняному прошарку між похованням 124 (IV хронологічна група) і похованням 50 (V група) окремих перепалених кісток не виявлено. Положення рук визначено у 9 скелетів: у 6 кисті покладено на таз, у двох руки витягнуті вздовж кістяка, у одного правіця витягнута вздовж тіла, кисть злегка зігнутою лівиці лежала на тазі. 6 кістяків орієнтовано на схід, 7 — на захід. Інвентарем супроводжувались 11 поховань. Новими предметами інвентаря були зуби бобра, кристал гірського кришталю, перламутрові підвіски (рис. 2, 31) фігурка бика з дитячого поховання 101 (рис. 2, 2).

У V хронологічну групу об'єднуються 23 забарвлених поховання на глибині 35—50 см. У 6 небіжчиків кисті складено на тазі, у одного руки витягнута вздовж тулуба, в іншого — права кисть лежала на тазі, ліва вище таза. 13 поховань орієнтовано головою на захід, 7 — на схід. У наборі інвентаря з'явилися циліндричні геширові намистини (рис. 2, 34). Поховання 31 супроводжувалось хрестоподібною булавою, що лежала між стегновими кістками. Біля зруйнованого поховання 9 знайдено уламок кераміки.

VI хронологічна група представлена 19 забарвленими похованнями. Положення рук визначено у 10 кістяків, у 8 кисті покладено на таз, в одного руки були витягнуті вздовж тіла, у кістяка 14 ліва рука покладена на таз, права — зігнута на грудях. Привертають увагу незвичайні положення поховань 13 і 53: кістяк 13 лежав на правому плечі, ліва рука була зігнута на грудях; злегка зігнуті ноги похованого 53 впали коліними направо. Орієнтування визначено у 18 похованнях: 11 — на захід, 7 — на схід. Поховальний інвентар VI групи найрізноманітніший і супроводжував 16 поховань (табл. 2). У похованні 8 знайдено хрестоподібну булаву, кістяні — дудочки, фігурку і циліндричну намистину (рис. 2, 1, 3). Такий набір речей досить незвичайний для могильника. Біля кістяка 17 лежав уламок кераміки.

Із 131 поховання не вдалося визначити хронологічне положення двох цілих кістяків, інформація про які у щоденнику М. О. Макаренка відсутня.

Коротко зупинимося на крем'яних та кам'яних виробках, виявлених у могильнику. Вони характеризуються поступовою якісною досконалістю та кількісним збільшенням. У могильнику знайдено вироби із високоякісного коричневого і сірблакитного кременю. Протягом використання могильника у крем'яному інвентарі переважали пластини і вироби з них (табл. 2). Найпоширенішими були пластини середніх розмірів, серед яких виразну серію становлять ретушовані із загостреними, рідше із скребкоподібними кінцями. Часто ретушовані пластини мали скребкоподібні виймки. У похованнях I групи трапилася одна велика крем'яна пластина і кілька уламків середніх за розміром, у II хронологічній групі — мікропластинка, скребки на пластинах і відщепках, відщепи. Із поховань III групи новими були нуклеус із трупоспа-

лєння, а в наборі інвентаря V групи — сокири з кременю і порфіриту, проколка. У похованні 23 виявлено мікролітичне знаряддя, назване М. О. Макаренком долотом. Поховання VI групи характеризуються численними знахідками великих і середніх крем'яних пластин, скребків. Поховання 17 супроводжував цікавий набір з 18 мікролітичних виробів і фрагментів своєрідної форми.

Розглянувши послідовність поховань та їх хронологічні групи, можна уявити зростання могильника в цілому. Перші поховання здійснювалися не на обмеженій центральній ділянці між кістяками 106 і 28, як вважав О. Д. Столяр, а на відстані довжиною 12 м, межами якої були поховання 121 і 57 (рис. 1). На другому етапі могильник набув остаточних своїх розмірів, залучаючи і південну частину, яку більшість дослідників вважали найпізнішою¹². Надалі південна частина могильника тимчасово не використовувалася і була знову зужиткованою на завершальному етапі. Безперервність поховань спостерігається в центральній і північній частинах пам'ятки, особливо в центральній, що обумовило саме тут найбільшу кількість зруйнованих кістяків.

Матеріали Маріупольського могильника уможливають характеристику динаміки поховального обряду однієї з культурних груп пізньонеолітичного населення Приазов'я. Поховання шести хронологічних груп могильника відповідає шести етапам його функціонування. Але з огляду на розвиток поховальних традицій найважливішим є виділення двох періодів. До першого належать I і II хронологічні групи, до другого — III—VI. Саме на III етапі фіксуються найбільші зміни у поховальному обряді: забарвлення кістяків вохрою і традиція порушення попередніх поховань; урізноманітнюється положення кістяків; з'являються нові предмети побуту. Поховальний обряд раннього періоду культури представлено I і II хронологічними групами могильника: незабарвлені поховання в індивідуальних ямах, що утворюють ряд без порушень кістяків у процесі поховання (витагнуто на спині, кістки злегка зігнутих рук — на тазі). Близько 50% поховань супроводжувалися інвентарем. Це черепашки *unio*, морські черепашки з отворами (рис. 2, 30), зуби оленя, борсука, вовка (?), лисиці (?), кістяні округлі циліндричні, фігурні і ромбічні намистини (рис. 2, 21, 22, 24—27), перламутрові намистини у вигляді кружалець (рис. 2, 32), пласкі округлі намистини із геширу, ікла кабана з отворами, неорнаментовані пластини з іклів кабана типу А, А—Б, Б (рис. 2, 5, 6, 12), прикраси з іклів кабана, кам'яна підвіска (рис. 2, 36), кістяні вістря і крем'яні вироби. На початку раннього періоду серед інвентаря переважали черепашки *unio* та зуби оленя (табл. 2). Наприкінці більшість поховань супроводжувалася округлими перламутровими і кістяними намистинами, а також пластинами з іклів кабана.

Другий період у розвитку поховального обряду культури представлено забарвленими похованнями III—VI хронологічних груп Маріупольського могильника в індивідуальних ямах, що утворюють ряд, але вже з порушеннями у процесі поховання. Положення рук небіжчиків стає різноманітнішим, хоч, як і раніше, переважає положення із злегка зігнутими руками з кистями, покладеними на таз. З'являються відхилення від стандартної пози кістяка — одне поховання сидяче, інше, найпізніше — трохи скорчене. Виявлено сліди використання вогню у поховальному ритуалі: вугілля дуба з поховання 122 і трупоспалення поблизу поховання 50. Значно збільшується кількість інвентарних поховань (79%). Серед інвентаря рідше зустрічаються черепашки *unio* і зуби оленя, останні на завершальному етапі існування могильника зникають. Стають поширеними зуби риб, перламутрові намистини із вирізаним сегментом (рис. 2, 33), кістяні грушоподібні і циліндричні намистини (рис. 2, 23, 26, 27), підвіски з перламутру (рис. 2, 31),

¹² Даниленко В. Н. Неолит території Української ССР // НА ІА АН УССР.— Ф. 12.— № 317.— С. 634; Столяр А. Д. Указ. соч.— С. 18.

мармуру (рис. 2, 35), порфіриту (рис. 2, 37), пластини з ікла кабана типу А—Г, Г (рис. 2, 14, 17), орнаментовані пластинки типу А—Б, кістяні пластини-підвіски (рис. 2, 4, 9—11, 19, 20), фігурки, дудочки, кам'яні сокири, хрестоподібні булави. Як і раніше в інвентарі переважають перламутрові і кістяні намистини, пластини з іклів кабана. Для початку II-го періоду характерна найбільша різноманітність індивідуальних наборів, які часто повторювалися у похованнях різного часу. Наприкінці існування могильника (VI хронологічна група) кількість інвентарних поховань зростає до 84%, але, разом з тим, стає однамітнішим набір предметів кожного окремого поховання.

Н. С. Котова

ПОГРЕБАЛЬНИЙ ОБРЯД МАРИУПОЛЬСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

В статті аналізується розвиток погребального обряду неолітичної частини Мариупольського могильника, дослідженого в 1930 г. Н. Е. Макаренко. Існуючи спостереження Н. Е. Макаренко, автор обґрунтовує формування могильника в результаті багаторазових захоронень в індивідуальних ямах, часто прорезаних і руйнованих передшлющих погребень. Дневникові дані Н. Е. Макаренко дозволили переглянути періодизацію пам'ятника, запропоновану А. Д. Столяром. Виділено VI груп функціонування пам'ятника і 2 періоди розвитку погребального обряду населення, залишеного могильник. Автор пропонує характеристику їх погребального ритуалу і інвентаря.

N. S. Kotova

BURIAL CEREMONY OF THE MARIUPOL SEPULCHRE

The paper presents the analysis of the burial ceremony development as traced on the neolithic part of the Mariupol sepulchre studied by N. E. Makarenko in 1930. Using N. E. Makarenko's observations the author substantiates formation of the sepulchre as a result of multiple burials in the individual pits which often digged and destroyed the preceding burials. Data from N. E. Makarenko's diaries have permitted revising periodization of the monument suggested by A. D. Stolyar. VI groups of the monument functioning and 2 periods of the burial ceremony development in inhabitants who left the sepulchre are distinguished. The author suggests characteristic of their burial ritual and stock.

Одержано 10.06.87

Багатокамерні поховання та деякі питання соціальної структури катакомбної спільності

© С. Ж. Пустовалов

У статті рвзглядаються рідкісні (в середньому менше 1%) поховання катакомбної спільності. Представлено типологію багатокамерних поховань (чотири типи).

Доводиться думка, що багатокамерні комплекси в соціальному плані є похованнями представників найвищого прошарку «катакомбного» суспільства.

Загальним типом поховальної споруди катакомбної культурно-історичної спільності є катакомба, яка складається з вхідної ями (шахти, колодязя) та підземної камери, де похований небіжчик. Камеру відгороджено від шахти перетинкою-заслоном. Відомі заслони з глини, де-